

Крисаченко Валентин Семенович

Доктор філософських наук, професор, провідний науковий співробітник

Науково-дослідного інституту українознавства

Київський національний університет імені Тараса Шевченка (м. Київ, Україна)

<https://orsid.org/0000-0002-4965-2750>

e-mail:krysachenkous@gmail.com

**ПОЛІТИКО-ПРАВОВА КУЛЬТУРА УКРАЇНСЬКОГО
СУСПІЛЬСТВА XVIII — ПОЧАТКУ XIX СТ.:
КОДЕКСИ 1743 І 1807 рр.**

Резюме

У статті здійснено комплексний аналіз трансформації політико-правової культури українського суспільства XVIII — початку XIX ст. на основі дослідження кодифікаційних пам'яток права — «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743) та «Зібрання малоросійських прав» (1807). Обґрунтовано, що зазначені кодекси відображають різні етапи інтеграції українського правового простору до імперської нормативної системи.

Виявлено, що на першому етапі (середина XVIII ст.) реалізовувалась модель формальної правової сумісності, яка передбачала поєднання традиційного українського права з імперськими нормами, однак фактично супроводжувалась селективним витісненням інститутів народоправства та звичаєвого права. Доведено, що кодекс 1743 р., попри відсутність імператорського затвердження, виконував функцію носія національно-правової ідентичності та практично застосовувався у судочинстві Лівобережної України.

Обґрунтовано, що другий етап (кінець XVIII — початок XIX ст.) характеризується переходом до політики уніфікації та правової централізації, що знайшло відображення у «Зібранні малоросійських прав» (1807), де ігноруються питання політичного статусу України, її адміністративної автономії та правового суб'єктства. Показано, що ця трансформація означала демонтаж попередніх форм політико-правової саморегуляції та інтеграцію українських територій у загальноімперську правову систему.

Узагальнено, що еволюція кодифікаційних практик від 1743 до 1807 р. відображає перехід від обмеженої правової автономії до повної інкорпорації, що супроводжувалось трансформацією ціннісних засад політико-правової культури. Актуалізовано значення історичного досвіду збереження традицій народоправства та правової ідентичності для сучасних процесів державотворення в Україні.

Ключові слова: Україна; політико-правова культура; кодифікація права; кодекс 1743 р.; кодекс 1807 р.; правова автономія; імперська інтеграція; історія права України.

Вступ

Імперський тиск на Україну своєю складовою уміщував двоєдину стратегію її, України, «переформатування» на власну користь, перетворення на Малоросію. З одного боку — відбувалось насильницьке руйнування політичного суверенітету та незалежності козацької держави, з іншого — усталювалась кодифікація великодержавних політико-правових устроїв суспільного життя. Матриця «руського міра» вимагала повного переформатування загарбаних територій за імперськими лекалами. Однак, цьому зовсім не сприяв усталений демократичний лад України, з розподілом гілок влади, тобто виборністю органів влади, публічністю та звітністю правління, незалежною судовою системою, потужними збройними силами тощо. В такому випадку центральна влада обрала стратегему поступового, але неодмінного, руйнування традиційних устоїв суспільного буття, з одного боку, та насильницького нав'язування великодержавних догм та приписів — з іншого.

В цьому відношенні знаковими стали імперські стратегеми по офіційному переформатуванню українського законодавства за російськими державними матрицями. Посеред низки офіційних та директивних матеріалів особливо вирізняються два документи: «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743) [1] та «Зібрання малоросійських прав» (1807) [2]. Обидва тексти були підготовлені на «російском диалекте» (див. далі) і являли собою еkleктичну суміш правочинства демократичного ґатунку старожитньої України, з одного боку, та догм і стереотипів тиранічної монархії — з іншого. Досвід відстоювання національних інтересів та збереження традицій народоправства і демократії вельми важливий для сучасного, транзитивного стану українського суспільства, в якому суміщені релікти радянського тоталітаризму з цінностями європейського цивілізованого світу. Понад те, в умовах повномасштабної війни РФ проти України жорстока боротьба українського народу якраз і спрямована на те, щоб позбутися раз і назавжди ординського московського гніту.

Методи дослідження

Досягнення означеної мети здійснювалось з використанням методів історичної реконструкції та актуалізму, політичного аналізу, об'єктивації знання, засобів праксеології та аксіології. Їхній евристичний потенціал сприяє створенню синергетичного ефекту від застосування аналітичних та дедуктивних узагальнень спеціальних напрямків політологічного аналізу. Особливого значення набуває ціннісний підхід, котрий уможливорює розкриття злочинної сутності великодержавної імперської ідеології рашизму. Використаний комплекс підходів є фундаментальним, позаяк він безпосередньо торкається життя українського соціуму в його екзистенційних, спільнотних, політичних і культурних вимірах. Аксіологічний метод допоможе сконцентрувати увагу на проблемі співвідношення імперських та українських національних цінностей. Водночас, дослідження здійснюватиметься з огляду на сучасні геополітичні агресивні зазіхання РФ, які справляють потужний збурюючий вплив на суспільно-політичний устрій, цивілізаційну орієнтацію, трансформації в політичній сфері та інформаційному просторі України і всього світу.

Результати дослідження

Проблема кодифікації українського законодавства в контексті її суспільно-політичного значення вивчалася істориками, правниками та політологами в різні часи. До неї, зокрема, звертались О. Биркович, І. Бойко, К. Вислобоков, В. Гончаренко, М. Грушевський, О. Гуржій, О. Мироненко, М. Слабченко, А. Ткач, І. Усенко, І. Франко, В. Цветков, М. Чубатий, В. Шандра, Ю. Шемшученко та інші дослідники [3; 4; 5]. Особлива увага зверталась на виявлення причин та передумов прийняття даних документів, їхньої структури та змісту, суспільного ефекту самого феномену підготовки та з'яви названих правничих кодексів, впливу на розвиток та функціонування правової системи підневільної України. Водночас, особливої уваги вимагає синергетичний ефект означених документів для збереження історичної пам'яті народу, його національної ідентичності, прагнень до свободи, гідності і незалежності.

В 1708 р. гетьман І. Мазепа укладає зі Швецьким королем Карлом XII угоду про спільні дії проти Московії, яка передбачала відновлення незалежності козацької держави. На жаль, не судилося. І в тому ж році північні варвари розгромили гетьманську столицю Батурин, практично повністю вирізавши її людність. В травні наступного, 1709 р., московити зруйнували Чортотмицьку Січ (1652 — 1709) - адміністративний та військовий центр запорозького козацтва, котра була осердям козацтва за часів Івана Сірка і підтримала спротив Мазепи.

Гетьман у вигнанні П. Орлик укладає у м. Бендери в 1710 р. зі старшиною та запорожцями «Пакти й Конституції прав і вольностей Війська

Запорізького» (Конституцію П. Орлика). Натомість, в 1720 р. з'являється указ Пйотра I про заборону друкувати книги українською мовою, а в наступному році Московія привласнює собі історичну назву та спадщину України, перейменовуючи Московію на Росію. В 1722 р. засновується Малоросійська Колегія, призначена контролювати й визначати діяльність гетьмана, котра, втім, в 1727 р. ліквідується. В часи гетьманування Данила Апостола (1727 — 1734) його діяльність визначалася «Рішительними пунктами» — одностороннім царський указом, який повністю регламентував діяльність гетьмана.

На першому етапі імплементації імперських норм на початку XVIII ст. була обрана доктрина взаємодоповнення, досягнення сумісності традиційного українського законодавства з новим, московським. Нові проекти готувались в 1728-1743, 1764 та 1767 рр. В середині XVIII ст., за ініціативи гетьмана Кирила Розумовського було укладено збірник «Суд і розправа в правах малоросійських» (1750). В цьому документі була закладена ідея збереження станових прав та інтересів козацької старшини, шляхти і духовенства. Своєрідним продовженням цього трактату стала «Книга Статут та інші права малоросійські» (1764), призначенням якої було сприяння практичному судочинству. Зрештою, в 1767 р. зусиллями функціонерів Малоросійської колегії було укладено збірник «Екстракт малоросійських прав» з наголосом на збереженні правочинства Гетьманщини. Зрозуміло, що для царського режиму подібні ініціативи були неприйнятними і підлягали повній обструкції.

Важливим джерелом, що регулював право успадкування в Гетьманщині були «Права, по которымъ судится малоросійській народъ» [1]. Ґрунтовну наукову верифікацію Українського кодексу 1743 р. здійснив Андрій Яковлів, визначний український історик права, громадський та політичний діяч світового українства [6; 7]. До 200-річчя кодексу «Права, по которымъ судится малоросійській народъ» була опублікована його фундаментальна розвідка «Український кодекс», в якій наведено інформацію про історію, джерела та зміст документу [8]. Загалом, за своє творче довголіття вчений залишив цикл фундаментальних праць з історії українського права. Зокрема, мова йде про вибрані праці: «До питання про ґенезу копних судів на Україні» (1928), «Впливи старочеського права на право українське литовської доби XV — XVII в.» (1929), «Околиці (округи) копних судів XVI — XVIII вв. на Україні» (1929), «Про копні суди на Україні» (1930), «До історії кодифікації українського права XVIII в.» (1939), «Німецьке право в працях українських правників XVIII ст.» (1942), «Нові джерела кодексу: «Права, по которымъ судится Малоросійській Народъ» (1944), «Український кодекс 1743 року «Права, по которымъ судится малоросійській народъ» (1949), «Українське право. Історичний нарис» (1988) [9, с. 51].

В 1728 р. було оприлюднено указ імператриці Єлисавети Петрівни та гетьманський універсал щодо кодифікації права Гетьманщини в нових державно-політичних реаліях, тобто приєднання Лівобережжя України до Московії. В самому титулі розпорядження міститься промовиста місцина щодо джерел «Прав», котрі слід перекласти «из польского и латинского языков на российский диалект в едину книгу» [8, с. 7; 10, с. 11]. Тобто, перекласти: з повноцінних мов — на місцевий діалект! Ця обставина свідчить про інстинктивне сприйняття тодішньої «московської балачки» як сурогатного штучного конструкту, адаптованого із церковнослов'янської мови для публічного вжитку.

Питаннями підготовки документу переймалася спеціальна нормотворча комісія, котра працювала у Глухові (тодішній гетьманській столиці) під очільництвом генерального судді Івана Бороздни (до 1740 р.), а потім — генерального обозного Якова Лизогуба. До складу комісії увходили як імперські чиновники, так і представники козацької старшини, вченої братії, духовенства та шляхти. Джерелами Кодексу 1743 р. слугували історичні корпуси Литовського Статуту, «Саксонське зеркало» (німецьке право), «Хелминське право», українське звичаєве право й судова практика, власне гетьманські універсали та імперські зводи законів. Всі коментарі і тлумачення мали біти підпорядковані тодішньому російському законодавству. Робота над новим документом тривала п'ятнадцять років і закінчилася 8 липня 1743 р. підписанням Кодексу українського права. Підсумком 15-и річної праці став Український кодекс 1743 р. під назвою «Права, за якими судиться малоросійський народ» — збірка норм феодально-кріпосницького права першої половини XVIII століття, що діяли на Лівобережній Україні. Документ був підписаний 8 (19) липня 1743 р. в м. Глухові членами високої комісії на пленумі, скликаному Генеральною військовою канцелярією. В 1744 р. Кодекс було передано до сенату, в якому він практично і був похований.

Імператорського схвалення Кодекс так і не отримав, але широко використовувався в практиці роботи судів Лівобережної України, особливо в царині звичаєвого права. Істотним зрушенням стало видрукування в 1879 р. повного тексту «Прав» [10]. Набутий досвід тлумачення старовинних правничих актів, рукописні коментарі, істотно впливали на розвиток політичної культури правників, використовувався ними як керівництво до дії [3; 11; 12 та ін.].

Академічне видання Корпусу-1743 з'явилося вже в незалежній Україні в первісній транскрипції, з ґрунтовною передмовою та науковими коментарями фахівців Інституту держави і права ім. В. М. Корецького та Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України [1]. В Кодексі 1743 р. послідовно викладено: ввідний закон,

державне право, адміністративне право, цивільне право, торговельне право, карне право та майнове право. Наскрізним стрижнем Кодексу була ідея про самодостатність та самототожність України, її право жити за власними нормами і традиціями. Для центральної влади це було повністю неприйнятним, а тому вихідний текст було відправлення на доопрацювання, сліди якого були намертво поховані в канцелярських кабінетах. Як зазначає А. Яковлів, «при викладі плану й методу праці Комісії, кодифікатори включили у свій план також і кодифікацію норм державного права за досить широкою програмою: вони хотіли вмістити в Кодекс норми, що стосувались державного устрою України та правних взаємовідносини між Україною й Москвою, хотіли певними нормами зафіксувати права й прерогативи царської влади і т. д. Але це все їм категорично заборонено» [8, с. 113].

І тоді було використано своєрідну концепцію текстуального іномовлення. Ті чи інші державницькі дискурси включались в контексти статей та норм прикладного чину. Так, наприклад, в деяких статтях про власність вказується, що гетьманські універсали мають однакову силу з царськими грамотами. Або ж вказівка на те, що Правління Гетьманського Уряду визначається як найвища апеляційна інстанція. Практично недосяжними для самих московитів були означені права і привілеї «вільних людей» — шляхти, військових, козаків, духовенства, навіть селянства. Причому, «невільними» людьми визначались лише люди, котрі отримали законний судовий вирок, або ж «добровільно віддали себе в роботу під час голоду» [8, с. 114–119].

Другий етап, повністю руйнівний для українського політико-правового поля, припадає на часи імператриці Єкатеріни II. В 1764 р. назавжди скасовується посада гетьмана і засновується друга, фантомна, Малоросійська колегія. В наступному, 1765 р., п'ять козацьких полків Слобідської України були реорганізовані в п'ять гусарських полків російської армії Російської імперії, а сам край став Слобідсько-Українською губернією. Слід зауважити, що царська влада ще остаточно не відмовилася від назви «Україна», поступово суміщаючи, а згодом — і повністю витісняючи назвиськом «малоросія». Зрештою, в 1775 р. російські війська зруйнували останню Запорозьку Січ. Натомість, в 1783 р. козацькі війська колишньої Гетьманщини були реорганізовані в десять кавалерійських полків російської армії, а в самій Україні імператорським указом було запроваджено кріпацтво.

Для української еліти було запропоновано шлях національної деіндіфікації та набуття статусу відданих та привілейованих «вірнопідданих». Згідно імператорської «Жалуваної грамоти дворянству» («Грамота про вільність дворянства») від 21 квітня 1785 р. козацька старшина отримала статус російського дворянства, а в 1788 р. залишки колишнього

Запорожжя були трансформовані в Чорноморське козацьке військо з осідком (з 1792 р.) на Кубані. Імперія отримувала подвійну вигоду: з одного боку, вільне українське козацтво усувалось з теренів рідної землі, з іншого — за надані «блага» воно ставало провідником загарбницької політики московитів на Кавказі.

До кінці XVIII ст. російська імперія загарбала українські землі і на Правобережжі. Після російсько-турецької війни 1787-1791 рр. Росія приєднала українські землі між Південним Бугом та Дніпром. А чергові агресії (1793, 1795 рр.) проти Речі Посполитої «закріпили» за імперцями Київщину, Поділля, Волинь, Берестейщину та інші одвічні українські землі. В наступному, 1796 р., імператор Павел I на південних землях України, названих «новоросією», замість намісництв запроваджує губернії, а для селян та козаків — кріпацтво.

Ліквідація позірної козацької автономії і впровадження губернського адміністративно-територіального устрою на Україні практично повністю зірвали показну видимість режиму рахуватися з інтересами українського народу. В політико-правовому вимірі показовими були системні наміри нівелювання традиційного законодавства і переоблаштування життя суспільства за імперськими нормами. З 1783 р. для окупованого українського Лівобережжя почало діяти екатеринінське «Учреждение о губерниях», що остаточно поховало полковий територіально-адміністративний устрій України.

Активно працювала всеросійська комісія по укладанню нового «уложения» для малоросів. Для чиновників були підготовлені і розіслані для використання «Екстракт із указів, інструкцій та установлень» (1786) та «Звід місцевих законів губерній та областей, приєднаних від Польщі» (1804 — 08), в яких вже не було навіть натяку на старовинні права і вольності народу.

Управлінські наслідки були настільки хаотичні та безвідповідальні, що в 1806 р. імператор Павел I велів «судить по точної силе малороссийских прав»» Втім, сама система влади не могла миритися з подібним «інородним тілом» всередині неї, і завдання відповідної комісії обмежувалось виробленням та впровадженням цивільного права для нових імперських територій.

Саме в цьому ідейно-імперському річищі створювались відповідні наступні регламентні збірники, зокрема «Зібрання малоросійських прав» (1807) [2]. «Зібрання малоросійських прав» 1807 року — це компілятивна збірка нормативних актів, що кодували правові норми (майнового сімейного спадкового права), що діяли на Лівобережній Україні в XVI — XIX століттях. Цей нормативно-правничий кодекс опрацьовувала спеціальна комісія під керівництвом українського правника Ф. Давидовича в контексті

налагодження нового законодавства російської імперії. Зрозуміло, що особлива «увага» була звернута на «впорядкування» «малоросійського» права», котре ще зберігало в собі релікти демократичного українського законодавства.

Укладання Кодексу провадилося по жорсткій інструкції-схемі з центру на матеріалі (в перекладі на російську мову) Литовського статуту (редакції 1529, 1566, 1588 років), «Саксонського зерцала», Магдебурзького та Хелминського права, а також «Прав, по которым судится малороссийский народ 1743 г.», підігнаних до існуючих тодішніх імперських нормативів-директив. Пам'ятка зберігається у Російському державному історичному архіві у Санкт-Петербурзі. Оригінал «Зібрання» в середині 50-х років ХХ ст. виявив та дослідив А. Ткач [5]. В 1992 р. цю правову пам'ятку було опубліковано і введено у науковий обіг фахівцями з Інституту держави і права та Інституту української археографії НАН України з ґрунтовним фаховим супроводженням [13].

Комісія по укладанню Книг законів для всієї імперії з'явилася в 1804 р. з благословення імператора Александра I. Вона підпорядковувалась міністерству юстиції і зосереджувала увагу на трьох напрямках: 1) підстави права, загальні закони та судова процесуальність; 2) регламентні та часткові закони (окремих провінцій, комерційними, фінансовими, митними та іншими статутами); 3) виправлення та перевірка підготовлених проєктів. «Зібрання малоросійських прав» підпадало під компетенцію другого напрямку. В свою чергу, цей компендіум також планувався з трьох відділень, включаючи норми сімейного, спадкового та майнового права. Очільнику малоросійського напрямку Ф. Давидовичу була доведена до виконання карта-схема і сама стратегія укладання «зібрання» — компілятивна. Для цього йому були передані російські переклади класичних європейських правничих документів, деякі гетьманські грамоти та попередні напрацювання по «малоросійському» питанню. Початок роботи над новим зібранням датується кінцем квітня 1804 р., а на останній сторінці рукопису позначена дата 30 грудня 1807 р. В подальшому рукопис так і не набув нормативного статусу, а «мандрував» по різних бібліотечних фондах. А тому, публікація 1992 р. є першим науковим виданням цього видатного правничого документу загалом [2, с. 7–15].

«Зібрання» складається з 5 книг, присвячених різноманітним аспектам громадянського та сімейного права. Жодним чином в документі не заторкнуто питання державності України, її політичного устрою, адміністративно-територіального поділу, мови, віри, звичаїв та інших націєдержавних та етнокультурних пріоритетів. «Малоросійські» права повністю каналізовані обширом повсякденних «прав і свобод» підданих російської імперії. І — нічим більше.

Так, перша книга присвячена правам за народженням та родинним стосунками. Зокрема, мова йде про саме з'явлення на світ божий, стать, вік, поведінку, шлюб, дітей, опікунство тощо. У другій книзі мова йде про право зобов'язань та договорів, осудності за ті чи інші діяння, ціннісні виміри майна. Третя книга присвячена правовим регулятивам майнових відносин, способам набування власності, спадковим відносинам, поземельному праву, окремим сферам діяльності (рибальству, мисливству) тощо. Концентр четвертої книги — майнові відносини та їх офіційне супроводження: дарування, запозичення, заклад, найм, конфіскація та її опротестування, займи та відшкодування, передача повноважень тощо. Заклучна, п'ята книга присвячена проблемам власності загалом. Мова йде про: право спадкової власності, спільну родову власність, загальну власність взагалі, земельну власність, повернення власності, закупи, оброки, запозичення та викуп майна та ін.

Загальна спрямованість документу — уніфікація статусу всіх підданих імперії, зокрема — населення захоплених територій України. В «Зібранні» питання її політичного статусу, адміністративного устрою, прав і свобод громадян повністю відсутні. Центральна влада, таким чином, визначає колишню суверенну державу як власний набуток, де повинні діяти виключно загальноросійські закони та зобов'язання. Ситуативна процесуальність дій сторін правничої колізії — ось епіцентри викладу практично кожної статті «Зібрання».

Проте, при втілення в життя для України імперські директиви навіть для чиновників виглядали досить одіозними. Так, на той час на всій території Московії кріпацтво було нормою, тобто сільське населення було власністю феодала-поміщика, що визначало його права та обов'язки. Це визначалось імператорськими указами 1800 і 1804 р. Водночас, український історик А.Козаченко зазначає: «Збірник українського права порівняно з російським законодавством того часу був значно гуманнішим стосовно даної категорії осіб. Так, Зібрання не встановлювало ціну кріпосних і не передбачало право господаря продавати їх. Переважна більшість статей не вказує на стану належність суб'єктів правовідносин. Зібрання послуговується безособовими займенниками «кто», «никто», «всякий», «каждый» або вказує на те, що дана норма поширює свою чинність на представників усіх суспільних станів і є всестановою» [13, с. 50–51]. А це означає, що українська людина в пропонованому правовому зводі не визначалась як товар, на кшталт власне московських холопів, а поставала практично рівноправним громадянином і суб'єктом суспільних відносин. І цілковито обґрунтованим може бути висновок про те, що «Зібрання» не було офіційно імplementовано в практику тодішнього судочинства саме через те, що його зміст ще не втратив повністю свою українську людиновимірність.

Дослідники звертають увагу на своєрідний «сурогатний» характер «Зібрання», що, власне кажучи, поставало із самого замислу його створення: суміщення загальноросійських законодавчих норм з правничими регулятивами конкретного регіону. А тому, «замість цілісної правової системи норм ми можемо спостерігати набір клаптикових положень із неймовірною кількістю посилань на загальноімперське законодавство і законодавство, яке діяло локально, тобто в межах західних губерній (литовські статuti, сеймові постанови). Це було обумовлено бажанням викоринити польсько-литовське право з обігу в цих регіонах, право, яке давно вже не було польсько-литовським, а стало звичаєвим, таким, що не стільки нагадувало про панування іноземної держави, скільки було вдало видозміненим та компільованим залежно від наявних потреб осіб, які його застосовували» [14, с. 17].

Вельми цікавою та повчальною є лексика «Зібрання». Великоімперська ідеологія вимагала підготувати текст державною — російською — діалекто-мовою. Що і було зроблено. Однак, сам об'єкт впливу, тобто Україна, не могла бути викреслена повністю: це відчувалось у звичайному праві, і особливо у правничій термінології. Насамперед, мова йде про професійну термінологію, тобто людей та сфери їхньої життєдіяльності. Наведемо лише деякі приклади: боброві гони, бортник, бортъ, вено, волока, головщизна, гривна, грош, духовниця, зарука, злотий, квит, квитовать, коморник, копа, копец, костирство, кошт, криж, купно, лавник, лови, маєтність, материзна, митник, мито, мембран, морг, оклад, пенязь, пожитки, привілей, прокрипція, рухлядь, саж, сажа, сволоки, скарб, спрят домовий, уд, упад, футор, чинш, шинк, шнур тощо. В документі присутня також традиційна українська службова, військова та станова лексика: бургомістр, буркграбій, воєвода, возний, войт, гетьман, казак, коміссар, лавник, маршал, маршалонок, писар, підстароста, підсудок, прокуратор, ротмістр, староста, урядник, хорунжий, ексекутор та ін. [2, с. 346–350]. Україна поступала зі всіх шпарин нового кодексу, і це було для імперської влади абсолютно не припустимим явленням.

Своєрідним гальмом впровадження в дію «Зібрання» став, по суті, сам московський експансіонізм. Зазіхання та загарбання нових земель випереджало унормування суспільного життя на «нових» територіях. Зрештою, центральна влада відмовилась від видимості врахування інтересів регіонів імперії і в 1842 р. завершила оприлюднення Повного зібрання законів Російської імперії, за яким регламентувалась суспільне життя всіх її підданих (від поляків до чукчів включно), аж до жовтневого заколоту 1917 р. Але це вже інша історія, не менш трагічна для України...

Висновки

«Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743) та «Зібрання малоросійських прав» (1807) — кодифікаційні правничі кодекси транзитивного українського суспільства XVIII — початку XIX. Обидва збірники були підготовлені на вимогу окупаційної влади з метою заміщення національного законодавства імперськими директивами та нормами. Змістовно вони являли собою еkleктичну суміш правочинства демократичного ґатунку старожитньої України, з одного боку, та догми і стереотипи тиранічної монархії — з іншого. Руйнування політико-правової культури України в означений період поділяється на два взаємопов'язаних етапи.

На першому етапі імплементації імперських норма в умовах української автономії XVIII ст. була обрана доктрина взаємодоповнення, досягнення сумісності традиційного українського законодавства з новим, московським. На практиці це обернулось жорсткою селекцією державницьких статей традиційного українського права та заміщенням демократичних норм звичаєвого права імперськими нормами. Наскрізним стрижнем Українського Кодексу «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743) була ідея про самодостатність України, її право жити за власними нормами і традиціями. Для центральної влади це було повністю неприйнятним, а тому вихідний текст було відправлення на доопрацювання. Імператорського схвалення Кодекс так і не отримав, але широко використовувався в практиці роботи судів Лівобережної України, особливо в царині звичаєвого права. Набутий досвід тлумачення старовинних правничих актів, рукописні коментарі, істотно впливали на розвиток політичної культури правників, використовувався ними як керівництво до дії.

Другий етап руйнування політико-правової культури України розпочинається з часів нівелювання її обмеженої автономії. Впровадження губернського адміністративно-територіального устрою на Україні практично повністю зірвали показну видимість режиму рахуватися з інтересами українського народу. З 1783 р. на окупованому українському Лівобережжі остаточно ліквідовано полковий територіально-адміністративний устрій України. В політико-правовому вимірі показовими були системні наміри знищення традиційного законодавства і переоблаштування життя суспільства за імперськими нормами. Загальна спрямованість «Зібрання малоросійських прав» (1807) — уніфікація статусу всіх підданих імперії, зокрема — населення захоплених територій України. В «Зібранні» питання її політичного статусу, адміністративного устрою, прав і свобод громадян повністю відсутні. Центральна влада, таким чином, визначає колишню суверенну державу як власний набуток, де повинні діяти виключно загальноросійські закони та зобов'язання.

Досвід відстоювання національних інтересів та збереження традицій народоправства і демократії вельми важливий для сучасного, транзитивного стану українського суспільства, в якому суміщені релікти радянського тоталітаризму з цінностями європейського цивілізованого світу. В умовах повномасштабної війни РФ проти України справедлива боротьба українського народу якраз і спрямована на те, щоб позбутися раз і назавжди ординського московського гніту.

Список посилань

1. Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743 / Відп. ред. та авт. передм. Ю. С. Шемшученко; Упорядн. та авт. нарису К. А. Вислобоков; Ред. кол.: О. М. Мироненко (голова), К. А. Вислобоков (відп. секретар), І. Б. Усенко, В. В. Цветков, Ю. С. Шемшученко. НАН України. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ: [б.в.], 1997. 547 с. (Пам'ятки політико-правової культури України).
2. Собрание малороссийских прав 1807 г. / Ред. кол.: А. Н. Мироненко (предс.), К. А. Вислобоков (отв. секр.), И. Б. Усенко, В. В. Цветков, Ю. С. Шемшученко; Отв. ред.: Б. М. Бабий, А. Н. Мироненко; Авт. предисл. К. А. Вислобоков; Составит.: К. А. Вислобоков, А. П. Ткач, И. Б. Усенко, В. А. Чехович. АН Украины. Археографическая комиссия, Институт государства и права им. В. М. Корецкого, Институт украинской археографии. Киев: Наукова думка, 1993. 368 с. (Памятники политико-правовой культуры Украины).
3. Журбелюк Г. В. Сторінки розвитку політико-правової культури України: До 200-річчя «Зібрання малоросійських прав». Київська старовина. 2007. № 1. С. 44 — 58.
4. Петrenchенко С. А., Гаврік Р. О. Інститут права власності на українських землях у складі Російської імперії та Австро-Угорської імперії наприкінці XVIII — на початку XIX століть: монографія. Київ: Видавництво «Людмила», 2021. 208 с.
5. Ткач А. П. Історія кодифікації дореволюційного права України. Київ: Вид. Київського університету, 1968. 170 с.
6. Яковлів А. До історії кодифікації українського права XVIII в. Праці історико-філологічного товариства в Празі. Прага, 1939. Т. 2. С. 70-79.
7. Яковлів А. Нові джерела кодексу “Права по которым судится малороссийский народ”. Праці Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі. Прага, 1944. Т. 5. С. 71-77.
8. Яковлів А. Український Кодекс 1743 року “Права по которым судился малороссийский народ”. Його історія, джерела та

- систематичний виклад тексту. Записки Наукового Товариства ім. Шевченка Т. СЛІХ. Мюнхен: Кооперативне Видавництво “Заграва”. Бльомберг-Ліппе, 1949. 211 с.
9. Кудін С. В. Дослідження історії вітчизняного кримінального права XI-XVIII ст. у праці А. І. Яковліва. Вісник Академії адвокатури України. 2009 Ч. 1 (14). С. 50-56.
 10. Кистяковскій Александръ Ѳеодоровичъ. Права, по которымъ судится малороссійскій народъ. Кієвъ: Университетская типографія (І. І. Завадскаго), 1879. 1063 с
 11. Кульчицький В. С. Кодекс українського права 1743 р. Право України, 1994. № 9. С. 14-25.
 12. Пашук А. Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII — XVIII ст. Львів, 1967. 267 с.
 13. Козаченко А. Правосуб’єктність особи за «Собранием малороссийских прав 1807 г.». Вісник Академії правових наук України. 2003, № 36. С. 49-55. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/9dcd07c6-c6d1-422c-b39b-4545be8db5cb/content> (2003).
 14. Петrenchенко С. А Питання правового регулювання права власності за законодавством, яке діяло на українських землях на початку XIX ст., які входили до складу Російської імперії. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2021. № 1. С. 13-17.

Rereferences

1. The rights by which the Little Russian people are judged. 1743 (1997) / Deputy editor and author of the subject Yu. S. Shemshuchenko; Editor and author of the essay K. A. Vyslobokov; Editors: O. M. Myronenko (chairman), K. A. Vyslobokov (deputy secretary), I. B. Usenko, V. V. Tsvetkov, Yu. S. Shemshuchenko. NAS of Ukraine. V. M. Koretsky Institute of State and Law; M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies. Kyiv: [b.v.]. 547 p. (Monuments of political and legal culture of Ukraine).
2. Collection of Little Russian laws 1807 (1993) / Ed. coll.: A. N. Myronenko (chairman), K. A. Vyslobokov (acting secretary), I. B. Usenko, V. V. Tsvetkov, Yu. S. Shemshuchenko; Opening ed.: B. M. Babiy, A. N. Myronenko; Auth. preposition K. A. Vyslobokov; Composers: K. A. Vyslobokov, A. P. Tkach, I. B. Usenko, V. A. Chekhovych. Academy of Sciences of Ukraine. Archaeological Commission, Institute of State and Law named after V. M. Koretsky, Institute of Ukrainian Archaeography. Kyiv: Naukova dumka. 368 p. (Monuments of political and legal culture of Ukraine).

3. Zhurbelyuk, G.V. (2007). Pages of the development of the political and legal culture of Ukraine: To the 200th anniversary of the “Meeting of Little Russian Rights”. Kyiv antiquity. No. 1. P. 44 — 58.
4. Petrechenko, S. A., Gavrik R. O. (2021). Institute of property rights on Ukrainian lands as part of the Russian Empire and the Austro-Hungarian Empire in the late 18th — early 19th centuries: monograph. Kyiv: Lyudmila Publishing House. 208 p.
5. Tkach, A.P. (1968). History of the codification of pre-revolutionary law of Ukraine. Kyiv: Kyiv University Publishing House. 170 p.
6. Yakovliv, A. (1939). To the history of the codification of Ukrainian law in the 18th century. Proceedings of the Historical and Philological Society in Prague. Prague. T. 2. P. 70-79.
7. Yakovliv, A. (1944). New sources of the code “Laws by which the Little Russian people are judged”. Proceedings of the Ukrainian Historical and Philological Society in Prague. Prague. Vol. 5. P. 71-77.
8. Yakovliv, A. (1949). Ukrainian Code of 1743 “Rights by which the Little Russian people were tried”. Its history, sources and systematic presentation of the text. Notes of the Scientific Society named after Shevchenko T. CLIX. Munich: Cooperative Publishing House “Zagrava”. Blomberg-Lippe. 211 p.
9. Kudin, S.V. (2009). Research into the history of domestic criminal law of the 11th-18th centuries in the work of A.I. Yakovliv. Bulletin of the Academy of Advocacy of Ukraine. Part 1 (14). P. 50-56.
10. Kystyakovskiy, Aleksandr Fedorovich. (1879). Rights by which the Little Russian people were tried. Kiev: University Printing House (I.I. Zavadskago). 1063 p.
11. Kulchytsky, V. S. (1994). Code of Ukrainian Law 1743 Law of Ukraine. No. 9. P. 14-25.
12. Pashuk, A. Y. (1967). Court and judicial proceedings in Left-Bank Ukraine in the 17th — 18th centuries. Lviv. 267 p.
13. Kozachenko, A. (2003). Legal personality of a person according to the “Collection of Little Russian Laws of 1807”. Bulletin of the Academy of Legal Sciences of Ukraine., No. 36. P. 49-55. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/9dcd07c6-c6d1-422c-b39b-4545be8db5cb/content> (2003)..
14. Petrechenko, S. A. (2021). Issues of legal regulation of property rights under the legislation that was in force in the Ukrainian lands at the beginning of the 19th century, which were part of the Russian Empire. Current problems of domestic jurisprudence. No. 1. P. 13-17.

Valentyn Krysachenko

Doctor of Sciences in Philosophy, Professor, Leading Research Fellow

of the Research Institute of Ukrainian Studies

Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

<https://orsid.org/0000-0002-4965-2750>

e-mail:krysachenkous@gmail.com

**POLITICAL AND LEGAL CULTURE OF UKRAINIAN SOCIETY
OF THE 18TH — EARLY 19TH CENTURY:
THE CODES OF 1743 AND 1807**

Abstract

The article provides a comprehensive analysis of the transformation of the political and legal culture of Ukrainian society in the eighteenth and early nineteenth centuries, based on the study of key codification acts — “The Rights by Which the Little Russian People Are Judged” (1743) and “The Collection of Little Russian Rights” (1807). It is substantiated that these legal compilations reflect different stages in the integration of the Ukrainian legal space into the imperial normative system.

It is demonstrated that during the first stage (mid-eighteenth century), a model of formal legal compatibility was implemented, aimed at combining traditional Ukrainian law with imperial norms; however, in practice, this process was accompanied by the selective displacement of institutions of popular self-governance and customary law. It is proven that the 1743 Code, despite not receiving imperial approval, functioned as a carrier of national legal identity and was actively applied in the judicial practice of Left-Bank Ukraine.

The second stage (late eighteenth — early nineteenth centuries) is characterized as a transition to a policy of legal unification and centralization, reflected in the 1807 Collection, which omits issues of Ukraine’s political status, administrative autonomy, and legal subjectivity. It is shown that this transformation marked the dismantling of previous forms of political and legal self-regulation and the incorporation of Ukrainian territories into the general imperial legal system.

It is concluded that the evolution of codification practices from 1743 to 1807 illustrates the shift from limited legal autonomy to full incorporation, accompanied by a transformation of the value foundations of political and legal culture. The significance of the historical experience of preserving traditions of popular governance and legal identity for contemporary state-building processes in Ukraine is emphasized.

Keywords: Ukraine; political and legal culture; codification of law; Code of 1743; Code of 1807; legal autonomy; imperial integration; history of Ukrainian law.

Надійшла до редакції/ Received: 23.01.2026

Прорецензовано/ Revised: 08.02.2026

Прийнято до друку/ Accepted: 27.02.2026